

Witkowska, Aleksandra

Kościół na Mazowszu Płockim w XIII i pocz. XIV w.

Studia Płockie 3, 85-98

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksandra Witkowska osu

KOŚCIÓŁ NA MAZOWSZU PŁOCKIM W XIII I POCZ. XIV W.

W dziejach Kościoła na Mazowszu wiek XIII, w konfrontacji z „renesansem plockim” poprzedniego stulecia, wydaje się niewątpliwie okresem regresu i zahamowania inicjatyw rozwojowych, dzięki którym diecezja plocka pod rządami biskupów tej miary co Aleksander z Malonne (1129—1156) czy Werner (1156—1172) awansowała do rangi jednego z żywo-
niejszych ośrodków kościelnych Polski XII-go wieku¹.

Analogiczny sąd sformułowano w historiografii Mazowsza w odniesieniu do całości dziejów regionu w okresie rozbitcia feudalnego². Szukając korzeni faktycznej odrębności mazowieckiej, nierzadko identyfikowanej z zacofaniem i niedorozwojem dzielnic w skali ogólnopolskich procesów przemian tego czasu, datowano jej powstanie bezpośrednio po r. 1247. Nastąpił wówczas podział dominium mazowieckiego między synów Konrada I i odłączone od Kujaw i ziemi łęczyckiej Mazowsze zaczęło prowadzić samodzielny żywot ustrojowo-polityczny w nie najlepszych, jak wiadomo, warunkach naturalnych i geopolitycznych³. Zarysowujący się z upływem czasu asynchronizm rozwojowy Mazowsza, niedorównywanie do rytmu rozwoju kultury społecznej i duchowej pozostałych dzielnic Polski, tłumaczony był przyczynami zbyt jednorodnymi, nie odpowiadającymi o wiele bardziej złożonej rzeczywistości.

Odnowiony w ostatnich kilkunastu latach „spór o średniowieczne Mazowsze” celnie rozprawił się z sądem zbyt uproszczonym⁴. Przyniósł pew-

¹ Okres świetności Płocka w XII w. i jego ożywionych kontaktów z kościelnymi ośrodkami nadreńskimi i nadmozańskimi omawia w swych pracach Cz. Deptuła. Zob. zwłaszcza tenże, *Krąg kościelny płocki w połowie XII w.*, „Roczniki Humanistyczne” 8 (1960), z. 2, s. 1—122. Por. także A. Vetulani, *Średniowieczne rękopisy plockiej biblioteki katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne” 7 (1963), s. 313 nn.

² Podsumowanie dotychczasowego stanu badań zob. S. Russocki, *Spory o średniowieczne Mazowsze*, „Rocznik Mazowiecki” 4 (1972), s. 218 nn. Ciekawe uwagi na temat miejsca Mazowsza na mapie kulturalnej ówczesnej Polski w artykule A. Gieysztor, *Mazowsze w kulturze Polski średniowiecznej*, „Notatki Plockie” (1967) nr 3—4/43—44, s. 24—27.

³ Wytworzona w ramach ogólnopolskich przemian ustrojowych doprowadzających do politycznego rozbitcia dzielnicowego samodzielność Mazowsza przetrwa aż do r. 1526. Wówczas to nastąpiła ostateczna inkorporacja całości regionu do Korony. Por. S. Russocki, *Państwowość książęcego Mazowsza XIII—XVI wiek*. [w:] „Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego”. Pod red. H. Łowmiańskiego, Wrocław, Warszawa, Kraków 1973, s. 72 nn.

⁴ Przegląd stanowisk występujących w literaturze przedmiotu omawia S. Russocki, *Spory...*, s. 217—255. Wcześniejsza próba bilansu badań nad średniowiecznym Mazowszem i nowe propozycje interpretacyjne zob. tenże, *Region mazowiecki*

ne ciekawe propozycje odmiennej oceny koncepcji mazowieckiego zacofania i genezy jego odrębności regionalnej, biorącej faktycznie swój początek w XIII w. Rewizja poglądów na podstawowe ówczesne zjawiska w historii Mazowsza, takie jak: archaiczność jego struktury społecznej, zacofanie gospodarcze, opóźnienie procesów miastotwórczych, absolutyzm władzy książęcej, partykularyzm polityczny — skłania także do nowego spojrzenia i na sprawy Kościoła w dzielnicy książąt mazowieckich w interesującym nas okresie.

Aktualny stan badań, fragmentaryczna podstawa źródłowa i charakter niniejszego opracowania nie pozwalają na podjęcie problematyki bardziej szczegółowej. Ograniczając się zatem do ogólniejszej refleksji, warto może spróbować spojrzeć nieco inaczej niż dotychczas na specyficzność sytuacji i stosunków w diecezji płockiej w ciągu XIII i pocz. XIV w., pozostające w ścisłym związku ze swoistymi kierunkami przemian zachodzącymi w ogólnym obrazie średniowiecznego Mazowsza. A powiązania te, jak w żadnej innej dzielnicy ówczesnej Polski, były nader silne i decydujące.

Przede wszystkim, w ścisłym związku z historyczną zmiennością zasięgu regionu pozostawał rozwój przestrzenny diecezji płockiej w XIII—XIV w. Włączone do tworzącego się państwa piastowskiego Mazowsze od X w. obejmowało jego ziemie północne i północno-wschodnie, z późniejszym centrum politycznym dzielnicy — Płockiem. Od XIII w. akcja kolonizacyjna książąt mazowieckich rozszerzyła tereny osadnicze Mazowsza dalej w kierunku północno-wschodnim ku granicom Jaćwieży, Litwy i Podlasia. Powstały wówczas na tym obszarze liczne skupiska drobno-rycerskie, mające na celu przede wszystkim zapewnienie obronności dzielnicy przed stałymi napadami Litwinów. Równocześnie podziały dzielnicowe Mazowsza w XIII w. odłączyły od niego ziemię łączycką, sieradzką, i kujawską, a samowola osadzonych na ziemi chełmińskiej Krzyżaków zmniejszyła jego terytorium w ziemi dobrzyńskiej. Tak więc region mazowiecki w pocz. XIV w. ograniczał się do dwóch części: zachodniej ze stołecznym Płockiem i wschodniej z ośrodkiem książęcym w Czersku, później przeniesionym do Warszawy⁵.

Wyniki ostatnich badań I. Gieysztorowej zdecydowanie zmieniły fałszywy sąd o jakoby słabym zaludnieniu średniowiecznego Mazowsza⁶. Ustalono, że liczba ludności dla przekroju z r. 1340 wynosiła 187 100 mieszkańców, przy czym gęstość zaludnienia 7,9 na km² była identyczna z gęstością zaludnienia w tym czasie Małopolski, a tylko o 1,9 mniejsza w porównaniu z szacunkami ustalonymi dla terenu Wielkopolski. Oczywiście,

w Polsce średniowiecznej. Dotychczasowe ustalenia, nowe perspektywy i postulaty badawcze, „Przegląd Historyczny” 54 (1963), z. 3, s. 388 nn.

⁵ Związyły zarys dziejów politycznych Mazowsza zob. T. Żebrowski, *Stolica książąt mazowieckich i płockich w latach 1138—1495*. [w:] „Dzieje Płocka”, Płock 1973, s. 59 nn. a także A. Gieysztor, S. Herbst, K. Dziewoński, *Mazowsze, nazwa i treść pojęcia w ciągu dziejów*. [w:] „1962. Rok ziemi mazowieckiej”, Płock 1962, s. 64 nn. O awansie politycznym datowanym na koniec XIII w. najważniejszego z czasem ośrodka mazowieckiego — Warszawy zob. A. Gieysztor, *Początki życia miejskiego nad środkową Wisłą i geneza Warszawy*, „Rocznik Warszawski 7 (1966), s. 45 nn.

⁶ Zob. I. Gieysztorowa, *Demografia mazowieckiego tysiąclecia*. [w:] „1962. Rok ziemi mazowieckiej”, Płock 1962, s. 151 nn., gdzie przytoczone są także wyniki dawniejszych badań idących po linii zanikających ustaleń L. Krzywickiego, *Przyczynki do wyświetlenia stosunków ludnościowych w Polsce za pierwszych Piastów*, „Przegląd Statystyczny” 1 (1933), s. 177 nn., oceniających Mazowsze jako naj-słabiej zaludniony region Polski.

przez dłuższy czas terenem szczególnej aglomeracji ludnościowej pozostawała zachodnia część Mazowsza z bardziej dogodnymi warunkami osadniczymi, zwłaszcza w okolicach Płocka, Pultuska, Błonia i Grójca⁷. Był to od początku rozwoju osadnictwa na Mazowszu teren najstarszych skupisk i dużych rezerw ludzkich, pozwalających już w pocz. XI w. na migracje w kierunku północno-wschodnim. W ciągu XIII—XIV w. na tym terenie książęta mazowieccy dysponowali głównym potencjałem ludnościowym umożliwiającym intensywną kolonizację sąsiednich ziem⁸.

Tutaj też, wcześniej w stosunku do pozostałych części dzielnicy, uformowała się średniowieczna sieć parafialna. Niemniej, czas jej ostatecznej stabilizacji na terenach najstarszego osadnictwa północnego, datowany na 2 poł. XIV i pocz. XV w., w porównaniu ze znanymi dziś ustaleniami dla całości ziem polskich wykazuje poważne opóźnienie, zwłaszcza w odniesieniu do sytuacji w Wielkopolsce, Małopolsce i na Śląsku⁹. Niewątpliwie, dysponując dla interesującego nas okresu materiałem źródłowym nader fragmentarycznym, trzeba przyjmować z całą ostrożnością owo twierdzenie o późnym wykształceniu się ośrodków parafialnych na Mazowszu. Proces ich rozwoju był, jak się wydaje, znacznie zróżnicowany w zależności od danego obszaru. Pozostawał przecież uzależniony od stabilizacji procesów osadniczych, która dokonywała się z większym lub mniejszym opóźnieniem¹⁰. A zatem przyjmując nawet tezę o uformowaniu w zasadniczym zrębie organizacji parafialnej na Mazowszu w 2 poł. XV w. (za wyjątkiem obszarów kolonizacji późnośredniowiecznej, gdzie proces ten zakończył się dopiero w 2 poł. XVI w.), trzeba realnie liczyć się z możliwością istnienia już w pocz. XIII w. w ważniejszych centrach osadniczych Mazowsza wykształconych ośrodków parafialnych¹¹.

Rola czynników zewnętrznych w procesie stabilizacji organizacji parafialnej w diecezji płockiej w ciągu XIII—XIV w. wydaje się być decydująca. I tak, wyraźne tendencje rozwojowe północnomazowieckich ośrodków parafialnych w 1 poł. XIII i 2 poł. XIV w. wiążą się ze względnym w tym czasie spokojem na rubieżach północno-wschodnich oraz z prowadzoną przez książąt na szeroką skalę polityką sojuszy przeciw zmieniającym się wrogom Mazowsza: Prusom — Jaćwingom — Litwinom — Krzyżakom. Dla tegoż okresu wymienny choćby przykładowo alians Konrada I i jego synów z książętami ruskimi, nadzieje związane z sojuszami z Zakonem, porozumienia mazowiecko-litewskie, bliższe związanie Mazowsza z Koroną w czasach Kazimierza Wielkiego¹². Natomiast regres społeczno-gospo-

⁷ Zob. S. Russocki, *Spory...*, s. 225 nn.

⁸ Russocki przytacza argumenty przemawiające za hipotezą o względnym wręcz przeludnieniu Mazowsza w XI w. Zob. tenże, *Spory...*, s. 228 n.

⁹ Dane dotyczące rozwoju sieci parafialnej na Mazowszu zaczerpnięte z referatu — A. Dunin-Wąsowiczowa, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, *L'atlas historique de la Pologne. Problèmes de l'histoire de l'Église. L'exemple de la Masovie*. [W:] „Miscellanea historiae ecclesiasticae”, t. V, Louvain 1974, s. 70—88.

¹⁰ I tak np. w powiecie sąchockim na ziemi ciechanowskiej sieć parafialna ustalona została wcześniej, bo najprawdopodobniej w końcu XIV w. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370—1526)*, Wrocław 1970, s. 38 nn.

¹¹ Zob. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*. [w:] „Atlas historyczny Polski. Mazowsze w II poł. XVI w. Cz. II, Komentarz”, Warszawa 1973, s. 35.

¹² O stosunkach Mazowsza z sąsiadami zob. B. Włodarski, *Między Polską, Litwą a zakonem krzyżackim*, „Zapiski Tow. Naukowego w Toruniu” 16 (1950), z. 1—4, s. 5—21; tenże, *Polska i Ruś 1194—1340*, Warszawa 1966, s. 188 nn., tenże, *Udział Rusi halicko-włodzimierskiej w walce książąt na Mazowszu w drugiej połowie XIII wieku*, [w:] „Wieki średnie”, Warszawa 1962, s. 171—183; tenże, *Polityczne*

darczy regionu przypadający na 2 poł. XIII i pocz. XIV w., wywołany zwłaszcza od lat 60-tych XIII w. niszczycielskimi najezdami prusko-litewsko-krzyżackimi, spowodował zdecydowane osłabienie ruchu fundacyjnego parafii¹³. Zniszczenie ekonomiczne dominium mazowieckiego, poważne straty demograficzne, a zwłaszcza celnie podkreślane w literaturze zubożenie tradycyjnego fundatora — możnowładztwa pozostawało nie bez wpływu na powolny wzrost liczby parafii w ciągu XIII—XIV w. Wydaje się, że właśnie zmiany zachodzące w strukturze społecznej Mazowsza w kierunku wzrostu liczby drobnego rycerstwa ukształtowały swoistą strukturę organizacji kościelnej na tym terenie¹⁴.

Wiejski charakter przeważającej liczby parafii bywa także tłumaczony powolnym tempem procesu urbanizacji Mazowsza. Tymczasem faktyczne opóźnienie powstawania ośrodków miejskich na Mazowszu, zaistniałe w stosunku do rozwoju tychże w Małopolsce i Wielkopolsce, nie wykazuje znaczniejszych dysproporcji w porównaniu z procesami urbanizacyjnymi zachodzącymi na terenie sąsiednich Kujaw, ziemi sieradzkiej i łęczyckiej¹⁵. Co więcej, podkreślanie niedorozwoju gospodarki towarowo-piennicznej kłóci się z faktem włączenia trzynastowiecznego Mazowsza w orbitę handlu bałtyckiego poprzez ożywione kontakty handlowe tegoż regionu z miastami pruskimi i Pomorzem Zachodnim¹⁶. Może więc raczej należałoby wiązać ów wiejski charakter parafii diecezji płockiej z powolniejszym procesem uzyskiwania przez ośrodki wiejskie, pełniące niekiedy faktyczne funkcje gospodarcze miasta, właściwych praw i swobód miejskich otrzymywanych aktem lokacji. Podkreśla się w literaturze wyraźne przyspieszenie procesu lokacyjnego dopiero od połowy XIV w. Zestawienie dokumentów lokacyjnych miast mazowieckich jest dobrą tego ilustracją: dla XIII w. posiadamy jedynie pewne 3 dokumenty lokacyjne, dla 1 poł. XIV w. — 8, dla 2 poł. XIV w. — aż 28¹⁷.

Obserwowana w tym czasie zmienność granic terytorialnych diecezji płockiej wiązała się z kolei z szeregiem sporów granicznych prowadzonych w ciągu całego tego okresu z sąsiadującymi z nią biskupstwami¹⁸.

plany Konrada I księcia mazowieckiego, Toruń 1971; E. Maleczyńska, *Książę lenno mazowieckie (1351—1526)*, Lwów 1929, s. 13 nn.; A. Świeżawski, *Polityka mazowiecka Kazimierza Wielkiego*, „Rocznik Mazowiecki” 3 (1970), s. 167—182; J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa 1968, s. 160 nn.; T. Żebroński, *op. cit.*, s. 79 nn.

¹³ A. Gieysztor, *Działania wojenne Litwy w r. 1262 i zdobycie Jazdowa*, [w:] „Studia historyczne St. Herbstowi w sześćdziesiątce urodzin”, „Zeszyty Naukowe WAP. Seria historyczna”, Warszawa 1967, nr 15, s. 5—14 widzi w najezdach litewskich główny czynnik zagrożenia dla Mazowsza. O roli najazdów i zmiennych stosunkach Mazowsza z Zakonem, omówienie poglądów w historiografii zob. S. Russocki, *Spory...*, s. 251 nn.

¹⁴ Nowe spojrzenie na zagadnienie feudalizacji społeczeństwa mazowieckiego i ustosunkowanie się do szeregu kontrowersyjnych tez w tym przedmiocie zob. S. Russocki, *Spory...*, s. 231 nn.

¹⁵ Badania zespołu zagadnień związanych z tzw. procesami miastotwórczymi przyniosły ostatnio szereg cennych ustaleń odnośnie do problemu urbanizacji Mazowsza. Literaturę podaje S. Russocki, *Spory...*, s. 239 nn. Interesujące są zwłaszcza prace T. Lalika nad rozmieszczeniem XII-wiecznych targów na ziemiach polskich: *Märkte des 12 Jahrhunderts in Polen*, „Ergon” 3 (1962), s. 364 nn. i mapa; S. Trawkowskiego, *Taberny płockie na przełomie XI i XII wieku*, „Przegląd Historyczny” 53 (1962), z. 4, s. 741 nn., oraz analizy struktury społeczno-prawnej Płocka w pracy A. Płachcińskiej-Rutkowskiej, *Gmina miejska w początkach XIII w. w Polsce*, „Wieki średnie”, Warszawa 1962, s. 145 nn.

¹⁶ H. Lesiński, *Początki i rozwój stosunków polsko-hanzeatyckich w XIII w.*, „Przegląd Zachodni” 8 (1952), nr 5/6, s. 137 nn.

¹⁷ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 189.

¹⁸ Zmiany terytorialne opracowane szczegółowo przez B. Kumora, *Granice*

Terytorium biskupstwa płockiego obejmowało znaczną część Mazowsza, na którego obszarze zbiegały się granice kilku innych diecezji. Od południa i południowego zachodu wchodziła na teren regionu archidiecezja gnieźnieńska ze swymi archidiakonatami łączyckim i rawskim. Diecezja poznańska natomiast posiadała swą mazowiecką enklawę w postaci archidiakonatu czerskiego (od 1406 r. warszawskiego)¹⁹. Zwartość terenu diecezji płockiej, stosunkowo niewielki jej obszar (24 700 km² w XIV w., a więc ponad 2-krotnie mniejszy od terytorium diecezji krakowskiej) a zatem większa możliwości rządzenia nią bez podziałów na mniejsze okręgi administracyjne sprawiły, że biskupstwo płockie nie rozwinęło systemu archidiakańskiego tak wcześnie i tak szeroko, jak miało to miejsce w innych diecezjach polskich²⁰. Podział diecezji na dwa archidiakonaty nastąpił tu dopiero na pocz. XIV w. Powstały wówczas: niewielki, obejmujący jedynie ziemię dobrzyńską, archidiakonát dobrzyński i rozległy, bo obejmujący 4/5 diecezji, archidiakonát płocki. Pozycja archidiacona płockiego w kapitule katedralnej w ciągu XIII—XIV w. dawała mu czwarte miejsce po prepozytyce, dziekanie i scholastyku. Dobrzyń nie posiadał własnej kolegiaty i jego archidiakon od początku (pierwsze o nim wiadomości mamy z pocz. XIV w.) wchodził do grona członków kapituły katedralnej płockiej, zajmując w niej 7 miejsce po kustoszu²¹. Coraz częstsze od pocz. XIV w. rezydowanie biskupów płockich w centralnie położonym Pułtusk, mniej narażonym na zniszczenia wojenne wypraw Władysława Łokietka i Krzyżaków, a co równie ważne, leżącym na obszarze głównego skupiska majątków biskupich, osłabiło znaczenie Płocka. Romańska katedra płocka dzieliła los niszczzonego kilkakrotnie najezdami, grabieżami i pożarami miasta²². Przygotowało to z czasem powstanie w 1443 r. trzeciego okręgu archidiakańskiego diecezji — archidiakonatu pułtuskiego²³.

Przy braku źródeł utrudniającym oszacowanie wartości potencjału gospodarczego własności biskupiej wiadomo jedynie, iż w ciągu XIII—XIV w. biskupstwo płockie zajmowało szóste co do wielkości majątku miejsce po

metropolii i diecezji polskich (968—1939), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 19 (1969), s. 277—282.

¹⁹ Powstanie i dzieje archidiakonatu czersko-warszawskiego zob. J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. [w:] „Dzieje archidiecezji poznańskiej”, t. 2, Poznań 1964, s. 297—304.

²⁰ Najwcześniej, bo pod koniec XII w., okręgi archidiakańskie wprowadzono w diecezji krakowskiej, gdzie ostateczną ich instalację zakończono w pocz. XIII w. W poł. XIII w. podzielono najprawdopodobniej archidiecezję gnieźnieńską, diecezję wrocławską i włocławską, pod koniec stulecia — diecezję poznańską. Por. J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcja*, [w:] „Kościół w Polsce”, t. 1 Średniowiecze, Kraków 1968, s. 227. Por. także T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 132 nn.

²¹ Por. T. Silnicki, *Organizacja...*, s. 132—134.

²² Tak np. w 1243 r. — najazd Prusów na Płock, w 1261/62 — książę litewski Mendog niszczy Płock w odwecie za współudział Ziemowita I w wyprawie Krzyżaków na Litwę, w 1281 — ponowny najazd Prusów na Płock, w 1286 — zniszczenie Płocka przez Litwinów i Rusinów, w 1325 — spalenie Płocka przez Władysława Łokietka i wspomagających go Litwinów w odwecie za przymierze księcia płockiego Waclawa (Wańki) z Krzyżakami. O losach ziemi płockiej w tym ostatnim okresie zob. J. Bieniak, *Zjednoczenie państwa polskiego*, [w:] „Polska dzielnicowa i zjednoczona”. Red. A. Gieysztor. Warszawa 1972, s. 258. Dzieje katedry zob. monografię A. Nowowiejskiego, *Płock — monografia historyczna*, Płock 1930. Ważniejszą literaturę podaje L. Grabowski, *Katedra płocka, jej dzieje i zabytki*, Płock 1970.

²³ Krótko po jego utworzeniu założona została kolegiata pułtuska, której fundację i erekcję potwierdził bullą pap. Mikołaj V. Por. M. Zychyński, *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 2 (1955), s. 177 nn.; T. Silnicki, *Organizacja...*, s. 135.

Gnieźnie, Krakowie, Warmii, Włocławku i Poznaniu²⁴. Rozmieszczenie dóbr czołowych instytucji kościelnych na Mazowszu ukształtowało się w oparciu przede wszystkim o nadania książęce w ciągu XI—XIII w. Najstarszy inwentarz dóbr biskupstwa płockiego, potwierdzony przez Konrada I w 1203 r. i jego syna Bolesława w 1229 r., wymienia jako własność biskupią aż pięć kasztelanii z przynależnymi doń ok. 230—250 wsiami²⁵. Nawet po wspomnianych wyżej stratach terytorialnych na rzecz biskupstwa chełmińskiego i Zakonu w 1 poł. XIII w. majątek biskupstwa płockiego stanowił poważny potencjał ekonomiczny. Jeśli dodać do niego wyodrębniony od XII w. majątek kapituły, w skład którego wchodziły dobra wspólne kapituły zarządzane przez prepozyta i poszczególne prebendy kanonickie, a także okazałe dobra innych instytucji kościelnych, zwłaszcza włości opactwa w Czerwińsku, to otrzymamy realny obraz majątku kościelnego na Mazowszu płockim²⁶. W XIII—XIV w. Kościół stanowił na tym terenie jedyną wielką własność ziemską. Majątki miejscowych rodów możnych odgrywały znikomą rolę, nie wykraczając poza kilka wsi. Taki układ sił społecznych stanowił jedną z cech specyficznych struktury społeczno-gospodarczej Mazowsza²⁷. Prowadzone w tym czasie z pomyślnym skutkiem starania rządców diecezji o zdobycie coraz to nowych szerokich uprawnień immunitetowych potęgowały wzrost zasobności. Wyczerpujące studium J. Matuszewskiego na temat rozwoju immunitetu ekonomicznego w Kościele polskim daje wgląd w postępy ekonomicznego usamodzielnienia się instytucji kościelnych na Mazowszu w interesującym nas okresie²⁸. W tym zakresie Kościół na Mazowszu osiągnął wiele.

Od początku XIII w., zgodnie z ogólnym procesem polonizacji kleru w Kościele polskim, diecezja płocka rządzona była przez biskupów wywodzących się, tak jak ogół członków wybierającej ich kapituły płockiej, z możnych rodzin rycerskich, przede wszystkim mazowiecko-kujawskich²⁹. Powiązanie z rodzimą grupą społeczną, a tym samym z określonym stronnictwem politycznym, wzmacniało ich stanowisko i w znacznej mierze wyznaczało kierunek prowadzonej przez nich polityki wewnątrzkościelnej. Fakt osłabienia władzy książęcej w okresie rozbitcia dzielnicowego dodatkowo wzmacniał pozycję społeczno-polityczną biskupów. Wielu z nich pozostawało w bliskich kontaktach z dworem książęcym, gdzie zwykle roz-

²⁴ J. Szymański, *op. cit.*, s. 184.

²⁵ Oba dokumenty posiadają bogatą literaturę omawiającą sprawę ich autentyczności. Zestawienie najważniejszych pozycji zob. J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936, s. 419 nn., przyp. 1. Teksty najstarszych inwentarzy dóbr biskupstwa i kapituły płockiej z komentarzem wydał W. Kętrzyński w MPH V, Lwów 1888, s. 419—443: I. *Castellaniae ecclesiae Plocensis. II Telonea episcopi Plocensis. III. Villae capituli Plocensis*.

²⁶ Rozwój uposażenia biskupstwa i kapituły płockiej w w. XIII zob. W. Smoleński, *Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich*, Warszawa 1878, s. 7 nn.; S. Zachorowski, *Rozwój i ustroj kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 88 nn.

²⁷ Por. uwagi S. Russockiego na temat podłoża społecznego państwowości na Mazowszu, *Państwowość...*, s. 75 nn. Np. w ziemi zakroczymskiej wielką własność stanowiły dobra biskupstwa płockiego — 30 wsi położonych w okolicy Pułtuska, kilkanaście wsi należących do klasztoru kanoników z Czerwińska i kilka wsi kapituły płockiej. Zob. A. Wolff, *Ziemia Zakroczymska za książąt mazowieckich*, [w:] „Szkice z dziejów Nasielska i dawnej Ziemi Zakroczymskiej”, Warszawa 1970, s. 45.

²⁸ Uprawnienia immunitetowe dla biskupstwa i kapituły płockiej z pełną dokumentacją źródłową podaje J. Matuszewski, *op. cit.*, s. 211, 419—462, 517; dla klasztoru w Czerwińsku — s. 220, 485—488; dla dominikanów w Płocku — s. 496; dla premonstrantek w Płocku — s. 496—497; dla dominikanów w Warce — s. 512.

²⁹ Por. J. Karwasińska, *Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235—1343*, Warszawa 1927, s. 143 i tamże przyp. 5.

poczynało swą karierę. Droga do biskupstwa najczęściej prowadziła poprzez udział w kapitule katedralnej lub kolegiackiej³⁰. *Vitae episcoporum Plocensium* Jana Długosza pozwala ustalić kolejne sukcesje 14 biskupów płockich z XIII i 1 poł. XIV w.³¹ Są nimi:

1207—1223 Gedko	1260—1263 Piotr III
1223—1227 Jan	1263—1294 Tomasz
1227—1232 Gunter	po r. 1294—1296 Gosław
1232—1238 Piotr I	1296—1310 Jan II
ok. 1239—1244 Andrzej I	1310—1317 Jan III
1244—1254 Piotr II	1317—1333 Florian
1254—1260 Andrzej II	1333—1357 Klemens

Nie było wśród nich wybitniejszej postaci. Nie natrafiamy w źródłach na ślady działalności świadczącej o jakiejś donioślejszej roli odegranej przez nich w ówczesnym życiu Kościoła. Są przede wszystkim rządcami diecezji zabiegającymi o zabezpieczenie i pomnożenie potencjału ekonomicznego instytucji kościelnych, a także o zapewnienie sobie wpływu u boku księcia.

Atmosfera intelektualna ówczesnego środowiska biskupiego, tak wysoko oceniana w odniesieniu do w. XII-go, wbrew wyrażonej opinii o „zalamaniu się renesansu płockiego”³² w dalszym ciągu bazowała na żywych kontaktach Płocka z Zachodem. Osłabienie silnych poprzednio związków z ośrodkami francuskimi zostało zastąpione bliższymi kontaktami z północnowłoskimi ośrodkami prawniczymi: Bolonią i Padwą. Pozostawało to w zgodzie z kierunkami przemian zachodzącymi w całej ówczesnej Europie. Przeprowadzone w oparciu o analizę rękopisów biblioteki katedralnej badania A. Vetulaniego oświetliły stan kultury prawniczej w kręgu kapituły płockiej³³. Niestety, nie przebadano dotychczas udziału płocczan w studiach zagranicznych scholarów polskich; nie da się zatem ustalić, poza sporadycznymi wypadkami, kto z kleru płockiego był ogniwiem łączącym daleką Bolonię i Padwę z Mazowszem. Istniejące najprawdopodobniej przez cały w. XIII skrytorium, z którego pochodzą niektóre z zachowanych rękopisów biblioteki katedralnej, a także próba rekonstrukcji nie istniejącego dziś ich inwentarza (w którym reprezentowane są teologia, prawo i podstawowi autorzy szkolni), każe powątpiewać, by od końca XII w. nastąpił faktyczny regres kulturalny płockiego środowiska kościelnego³⁴.

Silny natomiast w tym czasie partykularyzm Mazowsza, pewna pery-

³⁰ Uwagi o sytuacji episkopatu po rozbiciu dzielnicowym zob. J. Tazbirowa, *Pierwsze elekcje kanoniczne biskupów w Polsce*, [w:] „Wieki średnie”, Warszawa 1962, s. 117 nn.

³¹ Ioannis Długossii, *Vitae episcoporum plocensium abbreviatae cum continuatione Laurentii de Wszerecz*. Wydał z komentarzem W. Kętrzyński w MPH VI, Kraków 1893, s. 592—619. Ustalenia datacji rządów poszczególnych biskupów podane przez Kętrzyńskiego w świetle nowszych badań okazują się nieściśle. Daty przez nas podane uwzględniają ostatnie wyniki badań odnośnie do sukcesji, podane w biogramach PSB. Por. Gedko — PSB VII, s. 367—370 (R. Grodecki), Jan — PSB X, s. 430 (K. Jasiński), Gunter — PSB IX, s. 159 (R. Grodecki), Andrzej I — PSB I, s. 102 (J. Umiński), Andrzej II — PSB I, s. 102 (J. Umiński), Gosław — PSB VIII, s. 353 (K. Jasiński), Florian — PSB VII, s. 38—40 (J. Karwasińska). W pozostałych wypadkach oparto się na ustaleniach A. Nowowiejskiego, *Płock — monografia miasta*, Płock 1931 wyd. 2.

³² Opinia wyrażona przez Cz. Deptułę, *Krag...*, s. 118 jest kwestionowana przez historyków. Zob. A. Gieysztor, *Mazowsze w kulturze...* s. 27.

³³ A. Vetulani, *op. cit.*

³⁴ Tamże, s. 334.

feryjność geopolityczna i kulturalna regionu zaważyła, jak się wydaje, na zajętych przez biskupów płockich stanowisku wobec programu reform Kościoła Zachodniego, zwłaszcza w początkowej fazie jego realizacji w Polsce. Zarówno Gedko, jak i Piotr II, dokonujący wyraźnej selekcji inspiracji reformistycznych dyktowanej interesem mazowieckiego partykularyzmu, związali solidarną z nimi kapitułę z umiarkowanym obozem kościelnym i to na długi okres czasu³⁵. Jak daleko posuwano się na Mazowszu w opozycji wobec prądów reformatorskich świadczy choćby ów długoletni konflikt biskupa Gedki i kapituły płockiej z arcybiskupem gnieźnieńskim Henrykiem Kietliczem, spór pełen dramatycznych napięć od momentu objęcia przez Gedkę katedry płockiej aż do niezwyklej skargi wniesionej przez niego na Kietlicza przed trybunał papieski. Dobrze dziś znane kolejne fazy sporu wiążą ów epizod walki dwóch różnych tendencji wewnątrzkościelnych z układem sił przeciwstawnych sobie obozów politycznych, w których przedstawiciele episkopatu polskiego odegrali niebagatelną rolę. Zachowane materiały rozgrywającego się w Rzymie procesu dają wgląd w nie najlepszy stan diecezji płockiej w pocz. XIII w., spowodowany zaniedbaniami biskupa w zakresie duszpasterstwa wiernych, brakiem kontroli nad dyscypliną kleru, tolerowaniem małżeństw duchownych, kupczeniem sakramentami świętymi, nepotyzmem w obejmowaniu kanonii w kapitułach katedralnej i kolegiackich, zaniedbaniami w zbieraniu czynszu należnego Stolicy Apostolskiej i uchwalonej przez sobór dwudziestnicy na cele Ziemi Świętej oraz dowolnym rozporządzaniem dziesięcinami³⁶.

W ciągu XIII w. nie widać także wyraźniejszych prób umocnienia środowiska kościelnego na Mazowszu i ożywienia jego działalności duszpasterskiej w duchu współczesnych tendencji reformy laterańskiej. Szczególnie przydatne w dokonującej się intensywnej rozbudowie struktur parafialnych nowe formacje zakonne — zakony żebracze — nie znalazły w biskupach płockich swych możliwych protektorów³⁷. Przeciwnie niż miało to miejsce w pozostałych dzielnicach kraju ruch fundacyjny mendikantów na Mazowszu wykazuje wyraźne opóźnienie i wyjątkowy niedorozwój. Nie inaczej zresztą przedstawia się bilans rozwoju wspólnot zakonnych na tym obszarze w poprzednim stuleciu. Około r. 1300 mamy do zarejestrowania na Mazowszu jedynie sześć placówek zakonnych, co stanowi znikomy wręcz procent ogólnej liczby 167 klasztorów rozmieszczonych dość równomiernie w pozostałych regionach kraju³⁸. Do trzech fundacji legitymujących się metryką wcześniejszą: XII-wiecznych klasztorów benedyktynów i premonstratensów w Płocku oraz kanoników regularnych w Czerwińsku w w. XIII doszły jedynie trzy nowe fundacje dominikańskie w Płocku,

³⁵ Biogram Gedki w PSB VII, s. 367—370. Por. także R. Grodecki, *Mistrz Wincenty biskup krakowski*, „Rocznik Krakowski” 19 (1923), s. 54; J. Szymański, *op. cit.*, s. 194 n.; S. Trawkowski, *Każń kasztelana Bolesły w tradycji płockiej*, „Studia Źródłoznawcze” 14 (1969), s. 58 nn.

³⁶ Zob. J. Umiński, *Henryk arcybiskup gnieźnieński zwany Kietliczem* (1199—1219), Lublin 1926, s. 193 nn. Wokół konfliktu Gedki z Kietliczem rozwinęła się żywa dyskusja, w której R. Grodecki w recenzji pracy Umińskiego: *O charakterystykę Kietlicza*, „Kwartalnik Historyczny” 44 (1930), t. 2, s. 21—43 — zajął odmienne stanowisko. Grodecki uważał sąd o Gedce sformułowany przez Łagunę, Abrahama i Umińskiego za krzywdzący, nie odpowiadający prawdzie historycznej, a zatem domagający się rewizji. Umiński ustosunkował się do zarzutów w ostrej odpowiedzi na artykuł prof. R. Grodeckiego pt. *O charakterystykę Kietlicza*, „Kwartalnik Historyczny” 44 (1930), t. 1, s. 258—265.

³⁷ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*. [w:] „Kościół w Polsce”, t. 1 Sredniowiecze, Kraków 1968, s. 463 nn., a zwłaszcza s. 470 n.

³⁸ Tamże, s. 491 nn.

Warce i Sochaczewie. Wszystkie trzy stanowią poświadczony źródłowo fundacje książęce Konrada I, Ziemowita i Bolesława II³⁹. Bliskie związki książąt mazowieckich z dominikanami potwierdzają pewną ogólną prawidłowość obserwowaną w szerszej skali w procesie recepcji ruchu mendykanckiego na ziemiach polskich. W ramach szeroko pojętej polityki miejskiej książąt to żywe zainteresowanie nowymi formacjami zakonnymi, najślisznie związanej właśnie z miastem jako terenem ich działalności, rekrutacji i kwesty, staje się w pełni zrozumiałe⁴⁰.

W świetle ostatnich badań początki konwentu plockiego św. Dominika umieścić należy w grupie pierwszych fundacji dominikanów na ziemiach polskich. Wbrew relacji Długosza i zgodnej z nią dawniejszej historiografii zakonnej, decyzja osiedlenia się na Mazowszu zapadła z dużym prawdopodobieństwem w czasie pierwszej kapituły prowincji polskiej w Krakowie w 1225 r., na której zdecydowano wysłać grupki braci do Pragi, Wrocławia, Kamienia, Gdańska i Sandomierza. Wszystkie te fundacje „rozesłania” krakowskiego zostały sfinalizowane w latach 1225—1228⁴¹. Natomiast u schyłku XIII w. powstały dwie dalsze fundacje dominikańskie: w Warce i Sochaczewie, miastach należących wówczas do diecezji poznańskiej. Te trzy konwenty mazowieckie, znajdujące się na pierwszej liście klasztorów dominikańskich brata Bernarda Guidonis, wchodziły w skład jednej z ośmiu wówczas istniejących kontrat prowincji polskiej⁴².

Wręcz zaskakujący wydaje się brak do końca XIII w. śladów jakiegokolwiek inicjatywy sprowadzenia franciszkanów na Mazowsze. Pierwsze pewne wiadomości o założeniu dwóch ich placówek w Dobrzyniu i Wyszogrodzie pochodzą z końca XIV i pocz. XV w.^{42a}

Czyżby rzeczywistych powodów tak słabego ruchu fundacyjnego zakonów żebraczych w diecezji plockiej należało upatrywać jedynie w podkreślanej w literaturze, słabej urbanizacji Mazowsza, w braku poparcia szerokich kręgów społeczeństwa, zwłaszcza miejskiego, od którego w dużej mierze zależała realizacja fundacji? Czy nie było to także wynikiem owego opornego stanowiska biskupów plockich wobec programu reform duszpasterskich a stąd i braku z ich strony zapotrzebowania na kadry najlepiej przygotowanych do nowych zadań mendykantów do pracy w diecezji? Trudno przypuszczać natomiast, by w słabym wyposażeniu Mazowsza w klasztory dominikańskie i franciszkańskie kryła się obawa przed początkowo silnym obcym elementem narodowościowym, zwłaszcza franciszkanów, choć w warunkach osłabienia dzielnicy, nękaniej stałymi niepokojami na jej rubieżach i zdanej na coraz to inne układy polityczne, mogło faktycznie istnieć realne niebezpieczeństwo wykorzystania i tą dro-

³⁹ Omówienie fundacji wraz z dokumentacją źródłową podaje J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV wieku*, Lublin 1956, s. 292, 303—306, 311—313.

⁴⁰ J. Kłoczowski, *Zakony...*, s. 471.

⁴¹ Por. dyskusję wokół sprawy czasu powstania fundacji plockiej J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIII w.*, „Nasza Przyszłość” 6 (1957), s. 87 nn., przyp. 12 a także A. Rutkowski, *Początki dominikanów plockich na tle polityki Konrada I Mazowieckiego*, „Notatki Płockie” (1970), nr 3/57, s. 22 nn.

⁴² Listę klasztorów dominikańskich Bernarda Guidonis wyd. J. Echar d, *Scriptores Ordinis Praedicatorum. Lutetiae I*, Parisiorum 1719. Na s. XI wykaz klasztorów na ziemiach polskich. Omówienie wykazu zob. J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 288—290.

^{42a} Dla Dobrzynia istnieją dwa dokumenty z 1390 i 1395 r., dotyczące uposażenia. Dla Wyszogrodu mamy dokument najwcześniejszy z r. 1405, mówiący o fundacji. Tradycja nie poświadczona źródłowo przesuwa powstanie obu klasztorów na 1 poł. XIV w. — co jest mało prawdopodobne. Por. K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1, Kraków 1937, s. 127 nn., zob. także J. Kłoczowski, *Zakony...*, s. 517.

gą obcych wpływów, wbrew interesom dzielnicy. Jakże by powody nie tłumaczyły słabej recepcji mendykantów na Mazowszu pozostaje faktem co najmniej dziwnym całkowity brak zainteresowania ze strony biskupów płockich ruchem wyrosłym w atmosferze rodzącego się nowego chrześcijaństwa. Kościół na Mazowszu płockim nie wykorzystał, poza sporadycznymi akcjami, osadzonych na swym terenie dominikanów dla sprawy misji zewnętrznej, choć w Płocku, tak jak i w Gdańsku, uzyskali oni dobrą bazę dla pracy misyjnej na północnej granicy regionu.

W zakresie działalności synodalnej, będącej zawsze wyrazem zdrowych tendencji reformatorskich w Kościele, inicjatywy biskupów płockich przez cały XIII i 1 poł. XIV w. były także nader nikłe. A przecież właśnie synody prowincjalne czy diecezjalne stanowiły najlepszy środek kontroli diecezji i upowszechniania w niej obowiązującego prawodawstwa. Z listu papieża Honoriusza III do arcybiskupa Kietlicza z dn. 16 VI 1218 r. wiadomo o odbyciu w Płocku jakiegoś bliżej nieznanego synodu, datowanego w historiografii na r. 1216⁴³. Udział Kietlicza w tymże synodzie z tytułu jego prerogatyw legackich tłumaczy charakter synodu, którego celem miała być zapewne reforma karności kościelnej w diecezji płockiej, przeprowadzona w myśl zaleceń IV soboru laterańskiego. Nie był to, jak się wydaje, jedyny synod płocki odprawiony w ciągu XIII—XIV w. Statuty Jakuba Syrokomli z 1398 r. wyraźnie wspominają o konstytucjach wydawanych przez jego poprzedników w zakresie takich spraw szczegółowych, jak: przestrzeganie porządku nabożeństw, co wskazywałoby na istnienie jakiegoś ordo diecezji płockiej, składania przysięgi przez kanoników, zachowania tajemnicy statutów Kościoła płockiego, zakazu udzielania w pewnych wypadkach pogrzebu chrześcijańskiego⁴⁴. Same teksty, na które powołuje się statut Jakuba, nie zachowały się, dzieląc los jakże wielu źródeł prawnych dezaktualizowanych w momencie pojawienia się nowych, obowiązujących przepisów i norm.

Jedną natomiast z bardziej żywotnych spraw, interesującą od początku XIII w. zarówno czynnik kościelny, jak i państwowy na Mazowszu, była sprawa misji pruskiej. Po kilkudziesięciu latach przekształciła się w długotrwały problem krzyżacki. W początkowej fazie współdziałania obu czynników w zabezpieczeniu granic Mazowsza wszystkimi dostępnymi środkami jednomyślność podjętych akcji wydaje się oczywista. Zarówno w polityce Konrada Mazowieckiego, jak i biskupa Gedki czy Guntera poparcie dla pokojowej misji cystersów w Prusach, zwłaszcza od chwili kierowania nią przez biskupa Chrystiana, wysuwało się zdecydowanie na plan pierwszy. Bogate nadania księcia w ziemi chełmińskiej na rzecz biskupstwa misyjnego uzupełnił Gedko w 1222 r. przelaniem na Chrystiana praw biskupich przynależnych na tym terenie dotąd katedrze płockiej⁴⁵. W obliczu coraz częstszych najazdów Prusów, nasilających się zwłaszcza po krucja-

⁴³ Por. J. Umiński, *O synodzie diecezjalnym płockim z r. 1216 słów kilka*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” (1925), nr 12, s. 457 nn.; J. Sawicki, *Concilia poloniae. Źródła i studia krytyczne*. T. 6 „Synody diecezji płockiej i ich statuty”, Warszawa 1952, s. 8—9.

⁴⁴ O nieznanym bliżej synodach z XIII i XIV w. zob. J. Sawicki, *Concilia...*, s. 10—14.

⁴⁵ O próbach utworzenia w ciągu XIII w. organizacji diecezjalnej w Prusach i działalności misji cysterskiej zob. J. Umiński, *Misja pruska w początkach XIII wieku*, „Ateneum Kapłańskie” 17 (1926), s. 15—33, 162—182; S. Zakrzewski, *Nadania na rzecz Chrystiana, biskupa pruskiego w latach 1217—1224*, „Rozprawy AU. Wydz. Hist.-Filoz.” 42 (1902), s. 237—332; T. Mantueffel, *Próba stworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach*, „Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu” 18 (1952), s. 157—173.

cie książąt polskich w latach 1222—1223, gdy cały ciężar obrony granicy północnej Polski spadł na Mazowsze, następcą Gedki biskup Gunter poparł plan księcia i biskupa Chrystiana osadzenia na ziemi dobrzyńskiej w r. 1228 Zakonu Rycerzy Chrystusowych, tzw. Braci Dobrzyńskich. Wcześniej o trzy lata z tego samego kręgu ludzi bliskich Konradowi wyszła myśl sprowadzenia na granicę pruską Krzyżaków⁴⁶. Odtąd źródła ukazują zmienne losy stosunków Kościoła mazowieckiego z Zakonem, w dużej mierze odzwierciedlające zmiany i wahania, jakim ulegała polityka książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego. A jak wiadomo, okazji do obustronnych kontaktów było sporo.

Przez całą 2 połowę XIII w. prowadzono spór o uprawnienia biskupstwa płockiego w ziemi chełmińskiej w zakresie jurysdykcji i uposażenia kościelnego. W okresie największego nasilenia konfliktu biskup Andrzej II nie wahał się ściągnąć ekskomuniki na Krzyżaków, oskarżając ich przed Stolicą Apostolską o niedotrzymanie ustalonych warunków współdziałania na tym terenie⁴⁷. Równocześnie prowadził spór z biskupem chełmińskim Heidenreichem, uważanym za uzurpatora praw katedry płockiej⁴⁸. Obie sprawy załatwiono kompromisowo: z Zakonem układem w Parchaniu w 1257 r., w którym biskup rzekł się wysuwanych pretensji w zamian za otrzymane majątki; z biskupami chełmińskimi znacznie później, bo w latach 80-tych XIII w. po wniesieniu sprawy przed legata Filipa z Fermo w 1279 r. i przedstawieniu jej na synodzie biskupów polskich w Łęczycy w 1287 r. Prawo zostało po stronie katedry płockiej, stan posiadania przy chełmińskiej⁴⁹.

Pierwsza połowa następnego stulecia przyniosła wyraźne zacieśnienie stosunków między biskupami płockimi a Zakonem. Po zaborze Pomorza przez Krzyżaków zarówno biskup Jan II, jak i jego następca Jan III pozostawali wręcz w przyjaznych stosunkach osobistych z wielkimi mistrzami Zakonu, zwłaszcza z Karolem z Trewiru⁵⁰. Sympatie prokrzyżackie Mazowsza, ujawnione w sposób szczególny w czasie pierwszego procesu polsko-krzyżackiego w Inowrocławiu w 1320 r., stały w wyraźnej sprzeczności z dążnościami i nastrojami ogólnopolskimi. Separatystyczne tendencje polityki książąt mazowieckich spotkały się tu z podobnymi dążnościami biskupa i kapituły płockiej. Rola biskupa Floriana Leszczyca z Kościelca, silnie związanego z Waławem płockim (Wańką), nie ograniczała się jedynie do pośredniczenia w układach między księciem i Zakonem. Wiele wskazuje na to, że z jego to inspiracji Waław stanął w procesie po stronie Zakonu przeciw Władysławowi Łokietkowi. Przypuszcza się, że na prokrzyżacką orientację Floriana miała wpływ jego osobista rywalizacja z biskupem kujawskim Gerwardem, przeciwnikiem Floriana a oddanym doradcą Łokietka⁵¹. Zającie wobec Zakonu stanowiska tak zdecy-

⁴⁶ Por. J. Kłoczowski, *Zakony...*, s. 452 nn. podana podstawowa literatura. Zob. także A. Rutkowski, *Początki dominikanów...*, s. 23 n.

⁴⁷ Omawia konflikt J. Karwasińska, *Sędziostwo...*, s. 143 nn.

⁴⁸ Historię długoletniego sporu biskupa płockiego z chełmińskim o jurysdykcję kościelną w ziemi chełmińskiej i dobra w ziemi lubawskiej omawia m.in. W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków przez księcia Konrada*, „Rozprawy AU Wyzd. Hist.-Filoz.” 45 (1903), s. 189—193 i S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, „Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu” 22 (1915), s. 895—901.

⁴⁹ Dokumentację źródłową podaje J. Karwasińska, *Sędziostwo...*, s. 144 n.

⁵⁰ Zob. tamże, s. 145 n.

⁵¹ Por. B. Włodarski, *Między Polską...*, s. 8 n. J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1954, 279 nn., 324 nn.; K. Tymieniecki, *Proces polsko-krzyżacki z lat 1320—1321*, „Przegląd Historyczny” 21 (1918) s. 134 nn. Z nowszej literatury cenne uwagi w pra-

dowanie odmiennego od przeważającej w episkopacie polskim orientacji antykrzyżackiej leżało na linii polityki zdecydowanie wrogiej monarchii Łokietka i stanowiło jeden z przejawów dzielnicowego partykularyzmu.

Ten ostatni określa właściwą postawę Mazowsza wobec polityki zjednoczeniowej, Pomawianie książąt mazowieckich i blisko związanych z ich dworem biskupów płockich o wrogie nastawienie do sprawy odbudowy królestwa polskiego, a więc upatrywanie w ich polityce tendencji separatystycznych, jak wykazał ostatnio Bieniak, polegało na nieporozumieniu i ugruntowało w historiografii fałszywą ocenę faktycznego stanu rzeczy⁵². Mazowiecki partykularyzm polityczny, przejawiający się w popieraniu tych kierunków jednoczycielskich, które gwarantowały zabezpieczenie pozycji i interesów dzielnicy, nie miał nic wspólnego z wrogim nastawieniem do idei zjednoczenia Królestwa i z chęcią utrzymania rozdrobnienia feudalnego. Tradycje zjednoczeniowe na samym przecież Mazowszu nie były obce⁵³. Oczywiście, w konsekwencji polityki najbardziej korzystnej z punktu widzenia samodzielności regionu, książęta mazowieccy zmuszeni byli w ciągu całego XIII i 1 poł. XIV w. do lawirowania między poszczególnymi obozami jednoczycielskimi. Tak było i w przypadku stosunku Mazowsza do monarchii Łokietka. Długoletnia współpraca Bolesława II z Łokietkiem przestała być kontynuowana przez synów Bolesława nie z niechęci do rosnącej potęgi nowo powstałego królestwa, do której książęta mazowiecki walnie się przyczynił popierając zamierzenia Władysława w Wielkopolsce, na Pomorzu i w Małopolsce⁵⁴. Nie zadecydowały o zmianie polityki Mazowsza jedynie sprawy zewnętrzne, takie jak obawa przed Litwą, bardzo silnie zaznaczana w źródłach z lat 20-tych XIV w., prowadząca do orientacji na Zakon, co pośrednio oznaczało opowiadanie się za królem czeskim Janem Luksemburczykiem⁵⁵. Zmiana stosunku do królestwa polskiego kształtowała się przede wszystkim na bazie sporów partykularnych między poszczególnymi książętami. Zaistniały one zwłaszcza po wojnie domowej 1316 r., doprowadzającej do ponownego podziału Mazowsza. Spory te wybuchały także na gruncie odmiennych interesów miast kujawsko-łęczyckich i mazowieckich⁵⁶. Podobnie działo się i w innych dzielnicach Polski, choć najostrzejszy przebieg owych zmagających partykularyzmów miał miejsce na interesującym nas Mazowszu. W jakim stopniu zaangażowany był w owe konflikty i walki Kościół płocki, trudno przesądzić. Jedno pozostaje oczywiste: horyzont polityczny bisku-

cy H. Chłopockiej, *Procesy Polski z zakonem krzyżackim w XIV wieku. Studium źródłoznawcze*, Poznań 1967.

⁵² J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemie łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300—1306*, „Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu” 74 (1969), z. 2, s. 279 nn.

⁵³ Świadczą o tym choćby wysiłki Konrada I zmierzające do uzyskania zwierzchnictwa nad dzielnicami południowymi. Zastanawiający natomiast jest brak prób ze strony Kościoła płockiego wykorzystania kultu biskupa Wenera w celu umocnienia roli Płocka jako centrum zjednoczeniowego lub tylko jako symbolu samodzielności Mazowsza, tak jak to stało się z kultem św. Stanisława w Kościele krakowskim. Pisze o tym S. Trawkowski, *Każń kasztelana Bolesły...*, s. 60.

⁵⁴ J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa 1968, s. 161; J. Bieniak, *Wielkopolska...*, s. 281.

⁵⁵ J. Dowiat, *Polska państwem średniowiecznej Europy*, Warszawa 1963, s. 303 n.

⁵⁶ Ciekawe uwagi na temat mazowieckiego partykularyzmu i jego przyczyn zob. J. Bieniak, *Wielkopolska...*, s. 281 nn. i uzupełniające rozważania S. Russockiego, *Państwowość...*, s. 87 nn. o przejściu od tendencji partykularnych do separatystycznych. Por. także; A. Świeżawski, *Polityka mazowiecka Kazimierza Wielkiego...*, s. 167 n.

pów płockich, niewątpliwie zainteresowanych w zachowaniu odpowiedniej pozycji społecznej i politycznej, nie wyrastał ponad partykularyzm interesów dzielnicy. Bo Kościół na Mazowszu płockim do połowy XIV w. był przede wszystkim Kościołem dzielnicowym, związanym bardziej z losami regionu aniżeli z wielką polityką Kościoła powszechnego.

Druga połowa XIV stulecia nie przyniosła jakichś poważniejszych przeobrażeń w wewnętrznej sytuacji Kościoła płockiego, choć przypadające na ten okres udane próby zhołdowania Mazowsza nie pozostały bez znaczenia dla nowego układu stosunków kościół—państwo⁵⁷.

Rozerwanie potężnej koalicji krzyżacko-czeskiej, będące jednym z głównych zadań polityki Kazimierza Wielkiego, przyniosło i Mazowszu płockiemu uwolnienie od wpływów obcych i czeskiej zależności lennej, datujących się od lat 20-tych XIII w.⁵⁸ Trudno ściśle określić moment przyjęcia przez książąt mazowieckich zwierzchnictwa Polski. Wiadomo, że po śmierci Bolesława III w 1351 r. księstwo płockie weszło jako lenno książęce w orbitę polityki królestwa polskiego. Być może należałoby także przyjąć, że ok. 1350 r. już wszyscy książęta mazowieccy uznawali zwierzchnictwo króla polskiego. Lenne pretensje Czech do Mazowsza udało się natomiast Kazimierzowi Wielkiemu usunąć ostatecznie dopiero w 1356 r. poprzez rezygnację ze zwierzchnictwa nad księstwem świdnickim, wytrwale dotąd opierającym się Luksemburczykom⁵⁹. Tak więc okres rządów Kazimierza Wielkiego odegrał rolę przełomową w rozwoju więzi Mazowsza z Koroną, choć na pełną inkorporację trzeba było czekać jeszcze blisko 200 lat.

Wspomnianym wpływom czeskim najprawdopodobniej przypisać należy osadzenie na Mazowszu nowego zakonu — augustianów. Z kopii przywileju Innocentego VI z dn. 5 VII 1356 r. wiadomo o prośbie księcia Ziemi wita IV, wniesionej za pośrednictwem cesarza Karola IV do Stolicy Apostolskiej, o pozwolenie sprowadzenia zakonników na Mazowsze. Założone z fundacji księcia i jego małżonki Eufemii trzy klasztory augustianów: w 1356 r. w Warszawie i Rawie, a dwa lata później w Ciechanowie miały zajmować się duszpasterstwem i pracą misyjną na Litwie i Rusi⁶⁰.

Blizsze natomiast związanie z monarchią Kazimierzowską przyniosło wyraźne zmiany w stosunkach kościelnych w zakresie rewindykacji uprawnień władzy świeckiej. W miarę jak, począwszy od XIV w., prawo patronatu monarszego umocniło wpływ króla na obsadę biskupstw i współzawodniczyło coraz wyraźniej z prawem prowizji papieskiej powstaje i o to prawo w Kościele płockim spór między Koroną a książętami mazowieckimi⁶¹. Konflikt zaostrzy się dopiero w następnym stuleciu. Niemniej, znany w historiografii konflikt po śmierci biskupa Klemensa w r. 1357, rozgrywający się między kandydatem papieskim Bernardem a popieranym przez króla elektem kapituły płockiej Imisławem, wyraźnie ukazuje roszczenia Kazimierza do wywierania takiego samego wpływu na obsadę

⁵⁷ Etapy procesu zhołdowania Mazowsza w ciągu 2 poł. XIV w. omawia szczegółowo E. Małeczynska, *Książęce lenno...*, s. 11 nn.

⁵⁸ Zestaw źródeł odnośnie do układów z Krzyżakami i umowy lennej Wacława płockiego z królem czeskim zob. J. Sawicki, *Iura Masoviae terrestria*, t. 1, Warszawa 1972, s. 5—7, 250—252.

⁵⁹ Tamże, s. 10. Por. J. Bieniak, *Zjednoczenie państwa polskiego*, s. 275; R. Heck, *Polska w dziejach politycznych Europy od połowy XIV do schyłku XV wieku*. [w:] „Polska dzielnicowa...”, s. 329.

⁶⁰ Por. G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1930, s. 63. Zob. także J. Kłoczowski, *Zakony...*, s. 515.

⁶¹ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja Kościoła, sztuka i nauka*, Poznań 1946, s. 132 nn.

stolicy płockiej, jaki z prawa patronatu przysługiwał mu przy nominacjach na biskupstwa w Koronie⁶². Natomiast wpływ książąt mazowieckich na obsadę biskupstwa wzmaga się zwłaszcza za czasów Jagielly. W 1391 r. interweniują energicznie w kapitule po śmierci biskupa Ścibora i przeprowadzają wybór księcia Henryka, najmłodszego z synów Ziemowita III⁶³, usuwają kandydata papieskiego Mafiolusa, którego w roku następnym stara się narzucić papież Bonifacy IX, a i przy elekcji Jakuba z Korzkwi w 1396 r. usiłują przeciwstawić się nie uzgodnionej z nimi kandydaturze nowego biskupa, tym razem bezskutecznie⁶⁴.

Tak więc Kościołowi na Mazowszu płockim księżęta — lennicy króla polskiego i tą drogą ingerencji pragną zapewnić odrębność regionalną i autonomię. Tradycje partykularyzmu mazowieckiego pozostają wówczas zbyt silne, by móc je zamienić na inne wartości.

Aleksandra Witkowska

L'ÉGLISE DANS LA MASOVIE DE PŁOCK AU XIIIe SIÈCLE ET AU DÉBUT DU XIVe SIÈCLE

Résumé

Beaucoup de témoignages prouvent qu'après ce qu'on appelle „le Renaissance de Płock” du XIIIe siècle, l'Eglise se trouva en Masovie, au cours des deux siècles suivants, dans une période de régression, et la spécificité des situations et des relations dans le diocèse de Płock à cette époque était étroitement liée aux changements spécifiques qui s'effectuaient dans la situation générale de la Masovie médiévale. On essaya surtout de montrer les rapports entre les progrès de l'extension du diocèse de Płock, la variabilité historique de la portée de la région et la stabilisation des processus de colonisation sur son territoire. On a démontré le rôle des facteurs extérieurs dans la formation de l'organisation paroissiale. On a souligné le processus de la polonisation du clergé dans le diocèse et la recrutement autochtone des évêques. La grande puissance économique de la propriété ecclésiastique en Masovie, née grâce aux octrois ducaux au cours des XIe, XIIe et XIIIe siècles, ainsi que les démarches réussies des gouverneurs du diocèse pour acquérir des bénéfices d'immunité, firent de l'Eglise de Masovie, à l'époque qui nous occupe, une grande propriété foncière, unique dans cette région. Ce fait décida de la position de l'évêque à la cour ducale. Le particularisme de la Masovie assez fort à cette époque, ainsi que son caractère de région limitrophe au point de vue géopolitique et culturel, décidèrent de l'attitude des évêques de Płock envers le programme des réformes de l'Eglise occidentale, surtout à l'étape initiale de sa réalisation en Pologne. On ne note pas de tentatives évidentes pour renforcer le milieu ecclésiastique en Masovie et pour animer son activité pastorale conforme aux tendances contemporaines de la réforme du Latran. On a souligné le manque d'initiative dans l'activité synodale et l'atrophie du mouvement de fondation des ordres mendiants. Par contre, l'engagement de l'Eglise de Płock est très sincère dans l'affaire de la mission prussienne qui engendrera plus tard le problème de l'Ordre Teutonique. L'horizon politique des évêques de Płock — sans doute soucieux de garder leurs positions — ne s'éleva pas au dessus des intérêts particularistes de la région en face des initiatives politiques unificatrices de l'époque. Car l'Eglise de la Masovie de Płock, jusqu'à la fin du XIVe siècle, était avant tout l'Eglise de cette région, liée au destin de cette région plutôt qu'à la grande politique de l'Eglise universelle. Au nom de ce particularisme régional, dès la seconde moitié du XIVe siècle, aura lieu une controverse entre le roi et le pape d'un côté, et les ducs Masovie, de l'autre, au sujet des revendications des droits du pouvoir laïc dans le domaine ecclésiastique.

⁶² Tamże, s. 139 nn. Por. E. Maleczyńska, *Książęce lenno...*, s. 149.

⁶³ E. Maleczyńska, *Książęce lenno...*, s. 150. Biogram Henryka w PSB IX, s. 413—414 (D. Poppe).

⁶⁴ Biogram Jakuba — PSB X, s. 357—358 (A. Świeżawski).